

Inhoud

Inleiding

Het nieuwe gidsland? 7

DEEL I

NIEUWE STATUS 19

1 Opeens de machtigste

*Duitslands nieuwe internationale positie als
gevolg van de eurocrisis* 21

2 Overvloed en onbehagen

De twee kanten van het economische succes 47

3 Hippe hoofdstad, boze bewoners

Het dilemma van Berlijn 71

DEEL II

WAT IS DUIITS? 93

4 Terug naar de wortels

Typisch Duitse tradities mogen weer 95

5 Hoogcultuur en onderbuik

De nieuwe rol van de dichters en denkers 119

6 Slachtoffers en daders
De oorlog blijft alomtegenwoordig 141

7 Ostfrauen en grenssoldaten
De invloed van de Oost-Duitsers groeit 167

DEEL III

GROEIEN OF KLEIN BLIJVEN 193

8 Wij en de anderen
Polarisatie in tijden van de vluchtelingencrisis 195

9 Bosvolk, biovolk
De groene revolutie wordt niet romantisch 221

10 De verouderde republiek
Het conflict tussen modernisering en traditie 243

Epiloog

Tussen nieuwe macht en oude angsten 267

Dankwoord en verantwoording 275

Lijst met gebruikte bronnen 277

Inleiding

Het nieuwe gidsland?

DE GOEDE DUITSER

‘Hi, where you’re from?’ De vraag van de taxichauffeur was volkomen onschuldig bedoeld, maar ik twijfelde over mijn antwoord. Zou ik Hollander zijn? Of gewoon maar ’ns een keertje Duitser, en kijken hoe dat voelt in het buitenland? We reden in het glooiende niets van Massachusetts in de Verenigde Staten, en de chauffeur en ik moesten het nog zeker een uur met elkaar uithouden.

Ik koos voor de neutrale middenweg, en zei hem geheel naar waarheid: ‘I’m from Berlin, Europe.’ Maar het was al te laat. Voor de Amerikaanse taxichauffeur, die zelf uit Afghanistan kwam, zat er nu een Duitser in zijn taxi. Het bleek aanleiding voor een lange lofzang. Voor hem was het namelijk duidelijk: die Duitsers, dat waren tenminste robuuste types. Hij wist van alles te vertellen over Angela Merkel, over de sterke Duitse economie en over het enige land dat Europa kon redden. En als klap op de vuurpijl voegde hij er nog aan toe: ‘Wij Afghanen begrijpen de Duitsers. Wij stammen ook van de Ariërs af.’

Taxichauffeurs mogen in de journalistiek eigenlijk niet serieus genomen worden, maar in dit geval was zijn politiek-economische lofzang niet zonder betekenis – al had het op het laatst toch nog een dubieus randje. De chauffeur herhaalde namelijk de stellingen die hij in zijn regionale bladen had gelezen.

Het was 2011, de financiële crisis was alweer enige tijd over haar hoogtepunt heen; nu bepaalde de eurocrisis het nieuws. De Ame-

rikaanse media hadden dat jaar meer dan gemiddeld bericht over Europa, en Duitsland kreeg er een duidelijke plaats in toebedeeld. Het land werd opgeroepen Europa uit de crisis te trekken. Angela Merkel werd alvast maar tot de ‘leader of Europe’ uitgeroepen, al vond men unaniem dat ze die rol toch nog wel wat fermer zou mogen uitoefenen.

Het zou nog geen tien jaar geleden compleet ondenkbaar zijn geweest. In 2001 werd het land door dezelfde Amerikaanse media nog de ‘zieke man van Europa’ genoemd (in navolging van het Britse weekblad *The Economist*). De werkloosheid was er enorm, de blik naar binnen gekeerd, de problemen van de eenwording overschaduwden alles. Aan Duits leiderschap werd niet gedacht, al helemaal niet in het land zelf, dat na 1945 het woord ‘leiden’ (*führen*) het liefst uit zijn woordenboeken had geschrapt om na twee wereldoorlogen geen verkeerde indruk te maken.

Ook op andere terreinen was ineens een volledig nieuwe toon te horen. Uitgerekend in Engeland – waar voor het merendeel van de bevolking alle ‘krauts’ tot voor kort nog steeds heimelijke of gewoon openlijke nazi’s waren – werd het boek *The German Genius* (2010) een bestseller. Het is een 800 pagina’s dikke lofzang op al het goede wat de Duitse cultuur, techniek en wetenschap heeft voortgebracht.

Die zomer van 2011 was ik voor het eerst sinds langere tijd ook weer terug in Nederland. Ik vroeg me af of ook hier een veranderde opstelling tegenover de Duitsers te merken zou zijn. Een Nederlandse collega in Berlijn had me net nog hinnikend van de lach een anekdote verteld, over hoe hij zich op het Waterlooplein in Amsterdam als Duitser had voorgedaan om een fiets te kopen. De reactie van de marktverkoper kon, zacht gezegd, klassiek genoemd worden, inclusief de verwensing dat hij ‘de fiets van zijn opa terug wilde’.

Zelf ben ik met zulke opvattingen opgegroeid. Tot diep in de jaren negentig lag Duitsland ver weg. Zelfs naar Zwitserland re-

den we liever een paar uur langer via Frankrijk dan via Duitsland. We kochten de Duitse wasmachines, maar hoefden niet te weten waarom uitgerekend die vervelende Duitsers die nu zo goed in elkaar wisten te zetten.

Als je aan Duitsland dacht, dacht je hoogstens aan mannen met matjes in valse spijkerpakken, aan saaie industriesteden, maar in ieder geval aan de oorlog of neonazi's. Solingen, zo heette het stadje vlak bij de Nederlandse grens waar in 1993 vijf Turken om het leven kwamen na brandstichting van rechtsradicalen. De aanslagen waren een reactie op een grote golf van asielzoekers, die direct na de val van de Muur Duitsland binnenkwamen. In Nederland startte een Radio 3-dj een actie, en meer dan een miljoen Nederlanders stuurden briefkaarten met de tekst 'Ik ben woedend' erop naar de toenmalige Duitse bondskanselier Helmut Kohl.

De beschuldigende vinger werd op heel Duitsland gericht: de aanslagen pasten bij het algemene beeld van Nederlanders over Duitsland, dat direct na de eenwording uiterst negatief was. De politieke top van Engeland, Frankrijk en Nederland vreesde een nieuw machtig Duits rijk. In de publieke opinie overheerste de afkeer van een te ouderwets, te bureaucratisch, en te weinig multicultureel buurland. Duitsland was simpelweg alles wat het 'moderne en tolerante' Nederland juist niet wilde zijn.

Vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw heeft zich echter een gestage verandering voorgedaan in de beeldvorming over Duitsland. Het is moeilijk voor te stellen dat *de Volkskrant* nog provocatief overkwam door in 2005 een nummer van zijn Magazine uit te brengen met als thema 'Duitsland is oké'. Nu gaan de lofzangen veel verder, soms zelfs zover dat het allang niet meer uitmaakt of ze kloppen of niet. Berlijn is veel spannender dan Amsterdam geworden, hoor je dan. Ook wordt er in Duitsland vast en zeker niet op cultuur bezuinigd, en de treinen rijden er ook nog eens altijd op tijd. En die Duitsers, die zijn toch tenmin-

ste beleefd gebleven, terwijl de Nederlanders zo grof geworden zijn.

Bij het EK 2012 leek de jubelstemming haar voorlopige hoogtepunt te hebben bereikt. Voor het eerst werd zelfs het voetbalspel van de Duitsers geprezen, met het hoogste compliment dat mogelijk was: de Duitsers, zei onder anderen Leon de Winter, zijn zo mooi voetbal gaan spelen zoals vroeger de Nederlanders dat deden.

Een paar maanden later verscheen op de VPRO-televisie de documentaire *Made in Germany*. Hierin werden de Duitse economie en cultuur ronduit bejubeld en werd de vraag gesteld ‘wat we van Duitsland konden leren’. Ondertussen kondigden de toeristenorganisaties aan dat Duitsland het favoriete vakantieoord van de Nederlanders was geworden. En bij het Goethe-Instituut in Amsterdam wist iemand me te vertellen dat er in Europa nergens méér relaties ontstaan dan tussen Nederlandse mannen en Duitse vrouwen.

Uiteindelijk was het nog slechts wachten op een fenomeen dat zelfs in 2012 onmogelijk zou zijn geweest: de lof voor de moreel goede Duitser. In september 2015 ontvingen applaudiserende Duitsers honderden vluchtelingen uit vooral Syrië, Irak en Afghanistan. Ze stonden op het station van München met Bretzels en knuffeldieren. Korte tijd later volgde Angela Merkel de stemming in eigen land, en zei dat Duitsland de komst van honderdduizenden vluchtelingen aan zou kunnen: ‘Wir schaffen das.’

Het begrip ‘Willkommenskultur’ ging de wereld over, Merkel werd genoemd voor de Nobelprijs voor de Vrede, en in Nederland werd Duitsland, na het economische en voetbaltechnische, zelfs even tot het morele voorbeeld uitgeroepen.

Voor de Duitsers zelf is het duidelijk nog wat wennen, deze nieuwe status van reddend gidsland. De schokkende ervaringen uit het verleden zijn nu eenmaal altijd en overal in de buurt. Op de vijftigste herdenkingsdag van de bouw van de Berlijnse Muur heb ik met mijn Duitse schoonvader afgesproken. We gaan naar het nieuwe monument aan de Bernauer Straße, dat drieëntwintig jaar na de val van de Muur eindelijk is opgericht.

Mijn schoonvader is in 1970 uit de DDR gevlucht door zich in de achterbak van een diplomatenauto te verstoppen. Hij liet alles achter zich, en moest daarna alles weer opbouwen. Iedere keer als ik hem spreek, heeft hij wel een verhaal over de Koude Oorlog, over de Tweede Wereldoorlog, over familieleden die nazi's werden of juist jammerlijk aan hun einde kwamen.

Als we naar het Monument lopen komen we door de stadswijk Prenzlauer Berg. Op de plekken waar ik de nieuwe trendy cafés zie, ziet hij de vluchttunnels die er destijds gegraven werden. Ik zie hoe de huizenprijzen enorm stijgen omdat iedereen ineens hier wil wonen. Hij denkt aan een stad die veertig jaar was ingeklemd tussen kernmachten, en dat alles ook nog eens door de eigen schuld van de Duitsers.

In het centrum bij Unter den Linden vertelt hij over het Pruisische stadsslot dat de socialisten in 1950 hebben opgeblazen, om de herinnering aan het militaristische verleden uit te wissen. Zestig jaar later, juist op het moment dat de wereld Duitsland herontdekt, worden de eerste gevels weer op hun plaats teruggebracht. Het Pruisische stadsslot zal opnieuw worden opgebouwd. In de eenentwintigste eeuw worden de littekens van de twintigste weggepoetst, alsof er nooit een oorlog en een deling zijn geweest. De Duitse hoofdstad staat niet meer bekend om zijn ellende, maar is bij Zuid-Duitsers, Nederlanders, Parijzenaars en New Yorkers populair om zijn dynamiek.

Politici, wetenschappers en journalisten spreken de laatste paar jaar daarom graag van een ‘nieuw zelfbewustzijn’ en zelfs van een ‘normalisering’ die in Duitsland te merken zou zijn. De oorlogsschuld en alles wat daarbij hoort overschaduwet niet meer alles. Enigszins kunstmatig wordt daarbij het WK van 2006 als ijkpunt voor een nieuw ‘ontspannen Duitsland’ aangegrepen. Als gastland zou het de wereld hebben laten zien dat het ook gewoon leuk kon zijn. ‘Vrolijk patriottisme’ werd het gevleugelde woord voor dit voorzichtige zelfbewustzijn. Een massa Duitsers kon bij het voetbal hun driekleur laten wapperen zonder dat de wereld direct dacht dat het Vierde Rijk was aangebroken.

Deze nieuwe stemming komt echter in veel meer tot uiting dan alleen in het voetbal. Het imago van de politieke leiding is ‘open en tolerant’ geworden, met een vrouw aan de top die een gestage modernisering van het land blijkt na te streven. Het aanzien van de Duitse cultuur wordt allang niet meer alleen bepaald door ernstige literatuurhelden als Günter Grass, maar eerder door televisiester Heidi Klum en de band Rammstein, in wiens optreden Duits militarisme ironie is geworden.

Kortom: Duits-zijn lijkt niet meer per definitie een zware last te zijn. In 2015, als de vijftienvijftigjarige eenwording van het land wordt herdacht, wijdt het treinconcern Deutsche Bahn zelfs zijn gratis treinmagazine aan ‘25 redenen om van Duitsland te houden’. De cover is vormgegeven in de driekleur zwart-rood-goud, een vorm van alledaags patriottisme dat tot voor kort nog als uiterst verdacht gold. Schijnbaar onbezorgd wordt nu gekeuveld hoe ‘veelzijdig, veelkleurig en open dit land kan zijn, dat ruim 81 miljoen inwoners, Duitsers en migranten, hun thuis noemen’.

Alleen: het is slechts een deel van het verhaal. Het is een misverstand dat Duitsland nu een land is geworden dat ontspannen in de toekomst kijkt. Altijd wordt er de nadruk op gelegd dat het goede ineens weer afgelopen kan zijn.

De landelijke media zijn hierbij slechts aanjager van een permanente ondergangsstemming. Onheilspellend zijn de krantenkoppen als de DAX in 2014 de hoogste stand aller tijden behaalt. Pessimistisch blijkt de stemming als eind 2015 opnieuw blijkt hoe hoog de werkgelegenheid is en het laagste aantal werklozen wordt gemeten sinds een kwarteeuw. Ook is Duitsland vermoedelijk het enige land ter wereld waar jaarlijkse 'angstonderzoeken' worden uitgevoerd.

Het meest recente onderzoek over het 'vertrouwen in de toekomst' verschijnt eind 2015. Het blijkt dat een meerderheid van 55 procent van de Duitsers 'vol zorgen' over de toekomst is. De *German Angst* is terug, zei professor Ulrich Reinhardt, de uitvoerder van het onderzoek. Reinhardt refereerde hierbij aan de zorgen over de vluchtelingencrisis. Maar in feite was de stemming ervoor slechts heel korte tijd wat beter geweest.

'German Angst' is oorspronkelijk een spottend begrip uit Amerikaanse media uit de jaren tachtig, maar wordt inmiddels ook in eigen land gebruikt om de neiging tot zwartkijken te beschrijven. Waarom deze neiging bestaat, daarover wordt diep nagedacht. De schrijver Bernhard Schlink gaat helemaal terug naar de schok van de Dertigjarige Oorlog in de zeventiende eeuw, toen de Duitse gebieden centrum van verwoestende Europese oorlogen waren. Anderen leggen de schuld bij het trauma van de Tweede Wereldoorlog.

Feit is: sinds de economische crises sinds 2008 wordt het ondergangsgevoel met nieuwe overtuiging beleefd. Duitsland kwam in deze periode in een nieuwe positie van internationale verant-

woordelijkheid, en direct kwamen de associaties met het naziverleden weer bovendrijven. Aan het begin van de eurocrisis in 2010 werd Merkel er door linkse critici van beschuldigd een ‘Vierde Rijk’ in Europa te willen uitroepen. Door haar aanpak van de vluchtelingencrisis kreeg ze juist van rechtse politici het verwijt zich als ‘keizerin van Europa’ op te willen werpen.

Ondertussen blijkt de vluchtelingencrisis in eigen land zoveel problemen op te leveren, dat deze na de eerste euforie nu op één lijn wordt gesteld met de eenwording in 1990. Ook die heeft het land na de eerste jubel in een jarenlange economische en mentale depressie gestort. Nergens in Europa stonden er vanaf de zomer van 2015 zoveel solidaire burgers klaar om de vluchtelingen te helpen, maar nergens werden ook zoveel aanslagen gepleegd op asielzoekerscentra als in Duitsland, net zoals in het begin van de jaren negentig.

Zeventig jaar na de oorlog en vijftig jaar na zijn eenwording is Duitsland inderdaad het machtige land geworden, wat Lubbers, Thatcher en Mitterrand destijds wilden vermijden. Maar tot machtswellust heeft dat niet geleid. Binnen Duitsland zorgt de nieuwe status vooral voor onrust en sterke twijfels. De Engelse krant *The Guardian* heeft de twijfels in een special over Duitsland al in 2012 prikkelend samengevat. Het blad noemde het land ‘The Accidental Empire’. Het heeft niet om macht gevraagd en het is er niet op voorbereid.

Je zou daar echter aan kunnen toevoegen: de rest van Europa is dat ook niet. Het land wordt weliswaar opgeroepen in de EU een sterke leidersrol te spelen, maar het mag daarbij vooral niet zijn eigen regels aan de andere staten opleggen. De nieuwe status zorgt dan ook voor een sterk wisselende beeldvorming rondom het land, die varieert van bewondering tot afkeer.

Nergens is men zich bewuster van de wisselende stemming over zichzelf dan in Duitsland zelf. De opgeplakte hitlersnor van een Griekse demonstrant, hoe klein die bij de demonstratie ook